

A. GERGELY ANDRÁS

Előhang a rovat tanulmányaiboz

A történeti antropológia – triviálisan szólva – hármass negációba foglalt tudásterület. Nem szimplán történettudomány, nem antropológia, és nem is az antropológia története. Valami más, többjelentésű (poliszemikus) fogalom, ilyennek tekintik művelői és historiájának vagy képviselőinek iskolái, irányzatai is. Olyasféle jelentés, melyben a fogalmi tartományok maguk is plurális definíciókból, gondolkodástörténeti hagyományokból, elnevezési újításokból állnak össze, s nem is mindig harcolnak azért, hogy megkülönböztessék magukat a társ-tudások törekvéseitől, narratíváitól.

A történeti antropológia nem egyfajta „ösfelfogásból” vagy „alapjelentésből” formálódott, hanem az eltérő, de hangoltságukban és tematikus vagy módszertani specifikumaikban megkülönböztetett aspektusokból konstruálta önmagát. Mint a legtöbb tudományterület, levált egyes társairól, csatlakozott másokhoz, szűkítette és tisztította módszertanát, vagy épp gazdagította más metodikákból, átvett és alkalmazott lehetséges nézőpontokat vagy eljárásokat, s amennyire lehetett, intézményesült is. Hol mikrotörténetírásként, hol fókuszált szokáskutatási területként, vagy mindennapiság-vizsgálatként, helyenként mentalitáshistóriaként, máskor visszatekintő szándékú kortárs narratológiaként, egyébkor az antropológia ágazatainak egyik alkalmazott területeként, s megint máskor a kultúratörténet történeti tudományba ékelt specifikus térreumaként jelenik meg. Tudománytörténeti áttekintése, nemzetközi státusza, nagyobb korszakai és iskolái részint árnyaltan bemutatottak (lásd Szijártó 2000, 1996; Sebők 2000; Davies 1981; Darnton 1987; Burke 1991, 1992; Klaniczay 1990; Revel 1996; Sonkoly – Czoch 2000; Le Roy Ladurie 1975), részint maguk a történészek és antropológusok által is folyamatosan vitatottak. Nem utolsósorban azért, mert ha magát az antropológiai tudástermelést nem pusztán a szóbeliség és írásbeliség sajátlagos „fordítás-gyűjteményének” tekintjük, vagy muzealizált magánközléseknek, esetleg narratív vallomásoknak, akkor minduntalan kíséri a feltárás, megismerés és elbeszélés módja is. Kultúra és létmódok iránt érdeklődő antropológus, aki javarészt (elemzési témaválasztás és adatgyűjtés terén mintegy kilencven százalékban) a jelenlét, a közvetlen megfigyelés, az élményközeli interpretációk híveként mutatkozik, szinte értő szóra is alig találhatna a múlt veretes értékeit, kijelölt paramétereit, struktúráit, ma már definiálható folyamatait adatszerű pontossággal áttekinteni képes és hajlamos történész beállítódásával. S fordítva, ha a néprajzi, jelenkorkutatási, aktuáltörténeti leképezés csak alig tekinthet vissza a történeti időben, ha nem „olvas belőle” jól strukturálható ismereteket, és sokkalta inkább az időben legközelebbi történések érdeklik, mint a jelenbe csak

félénken kalandozó történezt..., akkor az áthallások, eszközbeli és módszertani értékek alig-alig lehetnek kompatibilisak közöttük.

Az itt közölt írások ezt a párhuzamos diverzitást, jelenlétbe mártott retrospekciót, az elbeszélőket beszéltető és erre mintegy „rábeszélő” információ-értelmezésként narratívákba tagoló attitűdöt képviselnek. Szerkesztői gesztussal egybefogni őket, magyarázni miértjeiket és közössé tenni másságaikat – nem lehet merészen vállalt feladatom. Ezt, éppen mert az antropológiai jelenkutatás és a „közlő mint szerző” álláspont elfogadása egyaránt a szöveg kontextualizálhatóságának elfogadására kötelez, nem is tehetném azzal a komplexitás-igénnyel, melyben a történő történelem csak mesterségesen választható el előzményeitől és következményeitől, így maga a narratíva is a Szerző jogához kapcsolódik. Ha történész vagyok, s a múlt eseményeit a jelen nyelvére fordítani a céloom, más tónusokat kell kövessék tolmácsként, rezonőrként, adatfelhasználóként, tényfeltáróként és értelmezőként, mintha mindez azonnal vissza is hat(hat)na az információk forrására, egyedekre, csoportokra, népekre, térségekre, felfogásmódokra. Vagyis a történész és az antropológus az időbeliség vertikális dimenzióiban már oly mértékű eltérést mutat, melyet feloldani csakis közös érdekelttség, kölcsönös megértés, metodikai rugalmasság és belátások további tömege éltethet.

A történeti antropológia egyik hazai, s talán egyik legfőbb iskolájának (ELTE BTK) szakembere a következőkben írja körül (egyéb írásaiban jóval árnyaltabb, s itt is megannyi konkrét szakirodalmi példával alátámasztott) szakterületi körvonalait:

„Ha a történeti antropológiát a legegyszerűbben közelítjük meg, és az antropológia által megihletett történelmet tekintjük ennek, akkor a par excellence történeti antropológia az, amikor maguk az antropológusok fordulnak kérdéseikkel történeti források felé. /.../ Ugyanakkor egyre több történész alkalmazott antropológiai módszereket. Peter Burke szerint a kulturális antropológia hatása mindenekelőtt három minta követésében nyilvánult meg, és ezek pedig a Robert Redfield nyomdokain haladó közösség-tanulmányok (community studies), Victor Turner koncepciója a társadalmi drámáról (social drama), s különösen Clifford Geertz szimbolikus antropológiája. /.../ Ami pedig a közösség-tanulmányok mintájának követését illeti, az antropológia legjobb munkái egyes kis közösségek elemzését jelentik, és történeti antropológia néhány alaplúve ugyanezt kísérli meg, csak épp a régmúltra vonatkozóan. /.../ A történeti antropológia első példái a hetvenes években jelentek meg, és a nyolcvanas években nagyobb számban születtek ilyen munkák, a kilencvenes évektől azonban ezek a történészek inkább az újabb kultúrtörténeti felfogások felé fordultak, a mikrotörténelem vagy az új kultúrtörténet felé...” /Szijártó 2010:351-353 – a kiemelés tőlem való – AgA/.

A szaktudós és egyetemi oktató meghatározó paramétereit ehelyütt csak a szócikk bevezetőjében meglelt mentalitástörténet, az Alltagsgeschichte, a mikrotörténelem és a szimbolikus antropológia részletezése pontosítja (a hetvenes évek óta lezajlott változások jelzésével). Az antropológiai kérdések iránt más korszakban és más tematikákban is fogékonynak bizonyuló Gyáni Gábor szerint A mindennapi élet, mint kutatási probléma (1997) című áttekintésében a mikrotörténeti fókuszpontról ekként ír:

„E történetírói irányzatok tárgya ugyanis maga a mindennapi élet és annak szereplői, az átlagemberek, az ő tárgyi világuk, életgyakorlatuk és mentális univerzumuk: vagyis csupa banalitás, történelem alatti jelenség, ha történelmen csak és kizárólag a mindenkori elitet, az államok politikai létét megszabó eseményeket értjük. Az átlagember életének tényei, a viselkedését irányító normák, erkölcsi meggyőződések, hitbéli elvek feltárása a történetírói megismerés valami egészen új módját feltételezi, amely elüt mind a hagyományos narratívpolitikai eseménytörténettől, mind a strukturális és funkcionális összefüggéseket elemző 'társadalom-tudományos' történetírás gyakorlatától. A téma sajátos megválasztásának első és szembetűnő következménye, hogy az élet prózai tényeinek a megközelítése a teljesen konkrét idő- és térbeli kereteket részesíti előnyben, ezért a kis egységekhez és a rövid időtartamokhoz tartja magát. /.../ A mikrotörténet egyszerűen szólva a méretek lecsökkentése, a vizsgált tárgy miniatürizálása egyetlen falura, lakóhelyi közösségre, a háztartása, a családra vagy az egyénre), emellett a megfigyelés (az adatgyűjtés) mikroszkopikus módja”.

Gyáni „miniatürizálási” értelmezése sok szempontból jogos, és főként indokolt akkor is, midőn a kollektív emlékezet lenyomatai kerülnek terítékre. Hisz az események históriája talán leírható „távolságtartó” tónusban – főképp, ha az alkalmazott szemléletmód pozícióját a kutató nyitva hagyja vagy bizonytalanságban őrzi meg, vagyis a vizsgálódó helyét csak körvonalazza, s nem közli azt sem, miként viszonyul a létrejövő narratíva a mögöttes történések rendjéhez, a korszak iránymutató elitjéhez, az uralkodó beszédmódokhoz, a mögöttes érdekekhez, stb. Ha az eseménytörténeti aspektusú narratíva nem vállal kötelezettséget arra, hogy az efemer (vagy annak tetsző) jelenségek mögött/alatt/mélyén rejlő mozgásokról és erővonalakról, irányvektorokról és szélesebb horizonton elfoglalt helyről tudósítson, akkor lehet mindez az uralkodó korszak uralkodó elitjének/antielitjének szemléleti lenyomata is. Antropológiai párhuzammal: korántsem mindegy, hogy az, aki az elefánt ormányát, vagy fülét, lábát vagy agyarát fogja éppen, miképpen meséli el az elefánt egészének legjellemzőbb vonását. Ekként lehetséges ugyan, hogy a történeti életrajz, csatajelenet, szimbólumhasználat, gazdasági érdekkifejeződés vagy katonapolitikai folyamatok ábrája leírhat (részben-egészben) valamely jelenséget, de bizonyos lehet, hogy magát a teljes jelenséget mégsem fogja át. Antropológusoknál ez a komplexitás hiányát, a feltárás részkérdéseinek elhanyagolását, a kutató pozíciójának elmaradt jelzését is tartalmazhatja, szinte relatíve értéktelenné téve magát a deskripciót is. Hasonlóan

rejtélyes komplexitás persze megfogalmazódik az igazán kiváló munkákban: Carlo Ginzburg *A sajt és a kukacok*-ban egyetlen friuli molnár aspektusából mutatja be a kor élményvilágát, amihez nemcsak a szerző kultúratörténeti érdeklődése kellett, hanem bátorsága is, hogy nem pusztán retrospektív szempontot, nemcsak egy korszak kulturális határvonalait vagy történeti önreflexióit sajátítja el, hanem a kutató feladattudatáról, a megismerés-vágy okairól, a világkép egészéről fest totálképet, mélyrevilágító filológiai bölcsesség mellett, a számtalan mikroszintű belső dimenziók láttatásával, s az értelmező látószög meghatározásával is, miáltal magát a történeti tudást relativizálta a levéltári források közegeiben és a történész vállalásos szereptudata fényében is.

Ahhoz, hogy a Sebők Marcell szerkesztette (2000), korszakosan fontos dokumentumkötet több mint háromszáz oldalán zajló vita összegzését ne kelljen itt most elnagyolt zöldségekkel megtennem, vagy Klaniczay Gábor egész alapozó tanulmányát (1990), vagy Bódy Zsombor és Ö. Kovács József társadalomtörténeti irányzatokat és módszereket bemutató félezer oldalas válogatását (2003) ne próbáljam kijegyzetelni, egy rövid kitérőre, áthidalásra van szükség a konkrét esettanulmányok felé megteendő úton. Mégpedig afelé, amit a kortárs társadalomkutatásban az Arjun Appadurai által is tematizált kutatómódszertan a további tudásterületek felé vezet tova, nevezetesen az elmélet-történeti kérdéskérdések modernitás-függő és globalizációs helyzettől meghatározott kutatói státusz leírásával. Ha ugyanis utóbbiak textusait a modernizációhoz és változásokhoz való viszonyban mérlegeljük, mindig feltűnővé válik a jelenségek helyi lenyomatainak, hatásainak és a helyi kultúrák adekvát válaszainak dimenziója is (ide értve mondjuk a termelés, elosztás, tulajdonviszonyok, kapcsolatrend, normák, fogyasztási szokások, életvitel, értékrend, közös kulturális örökség, külső hatások terjedése és befogadása, helyi kultúrák válasza és egyedeinek sajátos stratégiái, stb. összefüggés-rendszert is). Ha mindez az antropológus hosszú időtartamú állomásozásának és empirikus élményeinek kontrasztját nyújtja a dokumentálható, olvasatokban felmutatható szférákban, rögvést a helyi világok változékonyságának bizonyos szinten elkészült lenyomatait, eszköz-szintű megjelenítései és ezekre épülő olvasatait lesznek mérvadóvá..., a maguk relatív érvényességével. A létező és változó világok lejegyzőinek, „archiválóinak” lenyomatait nyilvánvalóan az írásbeliség tesztjével illethetők („primitívnek” tekintett, vagy kapcsolati dimenzióit evidens értékű szóbeliségre építő kultúrákban épp így van jelen a szó, beszéd, egyéb jelrendszer narratív súlya is), ekként a nemzeti, globális vagy gyarmatosítási horizontú leképezések teljességgel eltérőek, viszont kontextus-értékűek lesznek a mikrocenzusos típusú adatfölvételekkel párhuzamban. A helyi és a globális közötti másságok ezért egyszerűsített változatban mindig látványos vázlatba foglalhatóak, s másságok és eltérések árnyalása viszont ezekből mindig kiszorul, így maga a kulturális értelmezési szféra egésze sérül az egyfókuszú értelmezések közepette. Appadurai (1991, 2006) belátása is arra figyelmeztet, hogy a struktúrák és funkciók rendszersajátosságait leíró megközelítés érvényessége nehezen vitatható, de mindig szükség van a tipológiák mellett és mögött zajló (tény)események jelentéstartalmainak, sőt jelentés-telítettségének belátására is. Ekkor ugyanis elválik a jelentés, a jelentőség és a jelentéstér egészeinek mássága (Gombár Csaba példájával: a hárfázás önmagában

még nem politikai érdekű cselekvés, de azzá is lehet, ha tartalma, üzenete, helye, időpontja, befogadó közege ilyen értékűvé teszi...), vagy amiként Eriksen ezt hangzatosan kifejezi: kis helyek is kínálhatnak nagyjelentőségű történéseket, témákat... A tematizálásnál ugyanakkor még valami történik, nem csupán a jelentésadás: a közlendő megalapozásához, a közlés hitelesítéséhez tartozik az információk forrásának respektálása, előzetes konszenzus a hitelesség léptékéről, továbbá forráskritikai megoldások elvégzése, avagy, mindezeket pótló, kiegészítő, esetleg szimplán helyettesítő kutatói személyesség vállalása is. Elemi szükség van forráskritikára, de mégoly fontossá válhat az érintettség megvallása, s a kortárs szakmai nyilvánosság előtti nézőpont alkalmazásának indoklása nem különben.

Amikor a rovatunkban megjelenített tanulmányokhoz vezető ösvényeket próbálom itt kimódolni, nem kívánom feledni a már korábban mások által lefektetett pallókat, hidakat, forrásokat, interpretációs gyakorlatokat is figyelembe vevő gesztus (antropológiai) fontosságát, s ezáltal aspektusaikat mérlegre tenni és alkalmazni, ha beválnak e célra. Korántsem teljesség-értékű szemléletirányokat látok megnevezhetőnek a Bácskai-műhely olyan munkatársainál, mint Benda Gyula, Tóth Zoltán, vagy olyan önálló kutatáshistóriákat, amilyen Gyáni Gáboré vagy Klaniczay Gáboré, de jelezhetném itt Tánczos Vilmos és Keszeg Vilmos kolozsvári, Gagy József csíkszeredai-marosvásárhelyi útjait is... Más és újabb vonulat látszik kirajzolódni Fejős Zoltán, vagy megint más Czoch Gábor, K.Horváth Zsolt, Sonkoly Gábor, Apor Péter, Vári András, Ö. Kovács József, Granasztói Péter felől, s megint másabb Albert Réka nemzetrepresentációs narratívájában, Heltai Gyöngyi színházantropológiai kontextusaiban, R.Nagy József munkásantropológiai keresőjében vagy a Gulyás Gyula és Biczó Gábor kimunkálta film-művészetút-analízis összefüggésrendszerében. (Jelzem: bocsáttassék meg mindenki felől, kinek történeti alapozottságú néprajzi, kultúrahasználati, kommunikáció-elméleti, európai etnológiai vagy akár turizmuskutatói, zene- vagy táncantropológiai vizsgálódásairól itt nem teszek külön említést, s csupán utalok arra is, hogy az antropológiai kutatási miliőben nélkülözhetetlen történeti dimenziók jelenkorkutatási aspektusai kézenfekvően jelen vannak Sárkány Mihály, Boglár Lajos, Kunt Ernő, Huseby-Darvas Éva, Wilhelm Gábor, Szeljak György, Feischmidt Margit, Kovács Nóra, Papp Richárd, Bakó Boglárka, Sebestyén Éva, Szilasi Ildikó, Szász Antónia, Michael Stewart, Kovács Éva, Szuhay Péter, Peti Lehel, Pócs Éva, Vargyas Gábor, Borsos Balázs, Sántha István, Feischmidt Margit és még mások megannyi tereptanulmányaiban).

Az itt összeállított néhány szöveg ugyanakkor sok tekintetben a fentiekben jelzett főbb irányokhoz nem közvetlenül kapaszkodik-illeszkedik. M.Varga Benedek a Victor Turner és van Gennep lefektette lépőköveken haladva Mária Terézia beavatási rítusában keres válaszokat a szakrális koronázási rítus egyes jegyeire fókuszálva, történeti dimenzióban is az interpretációs felületen kimutatva, milyen tartalmakat hordozott maga a női szereppel korábban sosem azonosított királybeavatási ceremónia. A formalitás kötöttségei között celebrált szertartásban a mögöttes érdekek, alárendelt jelentéstartalmak, retorikai jegyek, kiegyezésre alapozott eljárásmodok és szabványoktól való eltérések demonstrálása a cél. Baumann Tímea egy kisvárosias lakótér emlékezetközösségének narratíváit veszi célba, melyek a délszláv háborús

emlékeket tematizáló élmény-értelmezési metszetben és kontextusaiban kerülnek fókuszba. Itt a kopácsi interjúkon át a térségi identitás és narratív biográfiai konstrukciók magánterébe kalauzol, ahol a milió lokális históriája hordozza a megélés-átélés-átbeszélés komplex életanyagát. Heltai Gyöngyi híres primadonnák kölcsönösen örökségesített szerepeinek megrajzolása révén a magyar zenés szórakoztató színházban generálódó kulturális jelentéstér interpretációjába fogott, hogy a 19. század második felében, tudatos és lelkes ellenbeszéd, nemzetépítési játszmák időszakában mutassa ki a nemzetkarakterisztikai és perszonális téralakítás, jelképiség és vagy világvárosi betagolódás mintázataira mutasson rá. Tóth Eszter Zsófiát a munkáscsaládok fényképalbumaiban testet öltő életmód-reprezentációk társalgó emlékezetre jellemző történetei foglalkoztatták, az interaktív kommunikációban (nem régen már a Facebook-os közösségi megosztásokban is) megjelenő konstruktív emlékezeti elemek aktusait dolgozza föl emlékezési hagyomány, önmegmutatás és a történeti tudat-hagyomány-kötötte állapotrajzaiban. Saját írásom pedig az időben több hullámban is kialakuló kulturális máskéntbeszélés, ellenállás és etnikai öndefiníció empirikus példáját idézi föl „az eltűnt idő nyomában” végbemenő értékkövetés vázlatával.

Bárki és mindenki olvasónak talányos beavatást kínálva – a rovat szerkesztő-összeállítója.